

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ У СПОГАДАХ ЙОГО ПРЕДСТАВНИКІВ: ДЖЕРЕЛЬНО- ІСТОРИОГРАФІЧНА ВІЗІЯ ЧАСОПISУ «ЗА СТО ЛІТ»

У статті аналізується джерельно-історіографічна візія часопису Історичної секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН) «За сто літ». Голова секції та редактор вказаного видання, відомий український історик М. Грушевський замислив його як науковий збірник, де мали б публікуватися матеріали з історії доби українського національного відродження. Загалом, упродовж 1927–1930 рр. вийшло друком шість книг «За сто літ», що увібрали у себе «матеріали з громадського й літературного життя України упродовж ХІХ — поч. ХХ ст.». На сторінках вищезазначеного часопису публікувалися не лише наукові праці, а й джерела. Значна їх кількість – це матеріали особового походження – спогади, щоденникові записи, листування, а також документи вказаної доби, що засвідчують історію українського громадського руху у другій половині ХІХ ст. Особливістю цих матеріалів є їх спрямування на висвітлення процесу становлення національного життя, зокрема розкриття аспектів функціонування українських Громад (Київської, Одеської, Єлисаветградської, Чернігівської та ін.) та діяльності їхніх діячів. Зокрема, у часописі публікувалися спогади О. Русова, С. Русової, С. Єзунової-Щербиної, І. Житецького та ін.

Часопис «За сто літ» став помітним явищем в українському національному культурному та суспільно-політичному житті. Сьогодні його матеріали є важливим сегментом для наукового вивчення. Редакційна спрямованість та цільова й кореспондентська аудиторія видання підкреслено говорять про його виключне значення в контексті формування і збереження джерельної бази, якою засвідчено важливий етап національного українського руху, що мав місце впродовж ХІХ — поч. ХХ ст.

Представлена стаття містить стислий огляд опублікованих спогадів та тих праць, де вони є основним складовим елементом.

Ключові слова: «За сто літ», громадівський рух, спогади, Громади.

* **Тарас Нагайко** — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», taras.nahaiko@ukr.net.

PUBLIC MOVEMENT OF THE SECOND HALF OF 19TH CENTURY IN MEMORIES OF ITS REPRESENTATIVES: ORIGINAL AND HISTORIC-GEOGRAPHICAL VISION OF CHRONICLE CALLED “ZA STO LIT”

Here we analyze the origin and historic-geographical vision of chronicle called “Za Sto Lit” (“Over Hundreds of Years”) that belong to the Historical section of All-Ukrainian Academy of Science. The Head of the Section and the editor of the chronicle is a famous Ukrainian historian M. Hrushevskyyi who intended to make this chronicle with a scientific approach where the materials from the period of Ukrainian national revival would be published there. Particularly during 1927–1930 six books “Za Sto Lit” were put in print, they absorbed “materials from public and literary life of Ukraine during 19th and the early 20th century”. Not only scientific works but the origin sources were published on the pages of the chronicle. Mainly they were intimate materials like memories, diary records, correspondence and also documents of that time witnessed the history of public movement in the second half of the 19th century. The peculiarity of these materials is their intent to highlight the forming process of the national life in particular to open aspects of the mechanisms of Ukrainian communities (Kyiv, Odessa, Yelysavethrad, Chernihiv communities) and the activity of their figures. Amongst others there are the memories of O. Rusov, S. Rusov, S. Yehunova-Shcherbyna, I. Zhytetskyi etc. published there.

The chronicle “Za Sto Lit” became that noticeable event in the national, cultural and socio-political life. Nowadays its materials are significant for scientific studies. Its editorial approach and target correspondent audience point out at its exceptional value in the frame of forming and preserving of origin data that witnessed that important period of Ukrainian national movement during 19th and early 20th centuries.

The given article contains that brief look of published memories and those works where they are the main component.

Keywords: *«Za Sto Lit», public movement, memories, documents.*

Цьогоріч відзначається визначна дата — 150 років від дня народження видатного вченого, громадського та політичного діяча М. Грушевського. До його наукового та творчого доробку слід віднести не лише багатотомну фундаментальну спадщину з української історії, що містить концептуальні сентенції та окреслює магістральні шляхи розвитку Української держави, численні науково-популярні та публіцистичні праці, а й започатковані та редактовані ним видавничі проекти. У представленій публікації ми спробуємо розвинути розпочату в одній з попередніх розвідок проблематику історіографічно-джерельного аналізу висвітлення діяльності українських громад на сторінках часопису «За сто літ».

Часопис «За сто літ» можна сміливо назвати джерельною скарбницею з зазначеної теми, незважаючи на те, що він видавався досить короткий час. Світ побачило лише шість випусків, де представлено 112 різних за жанром мате-

ріалів: наукові розвідки, історичні нариси, спогади, листи, документи тощо. Редакційний портфель сьомого випуску «За сто літ», включав у себе 23 дослідницькі матеріали, які було підготовлено до друку, проте він так і не був надрукований. Завдячуючи редакторському хисту М. Грушевського, у зазначеному збірнику вдалося акумулювати важливі відомості з історії українського національного руху у період українського відродження другої половини ХІХ ст.

Знаний вітчизняний дослідник І. Гирич у вступній частині до збірки соціально-політичних праць М. Грушевського за 1917–1918 рр. під редакторською назвою «Повороту не буде!» наводить цитату з його праці «На порозі нової України»: «Україна ХІХ в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на Північ, ткнута носом в глухий кут великоруської культури й життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграблення»¹. Через десять років у вступній статті до першого випуску часопису «За сто літ» редактор цього наукового видавничого проекту так оцінив потенціал ХІХ століття для українського державотворення: «Сто літ», поставлені на титулі сього збірника, відділяють нинішні соціальні, національні й політичні досягнення Українського народу від перших скромних зав'язків нових течій: початків культу народніх селянських мас, як носіїв українського національного типу, перших проявів національного романтизму, ідеалізації української минувшини, козаччини, державницьких традицій, — що виявило себе в ріжних заходах і творах другого й третього десятиліття ХІХ в.»². Саме цими рядками розпочинається вступне слово вченого до першої книги. А те, що відбулося у наступні сто років і стало предметом висвітлення на сторінках цього видання. «Найбуйніші фантасти, політичні й соціальні радикали тих років не могли собі уявити, що протягом століття виросте з сих невиразних, неоформлених, недоговорених і недодуманих до кінця поривів, настроїв і мрій. І тепер, коли діло, що його розпочали ті покоління в сих неясних мріях і нерішучих починах, остаточно зробилося, викристалізувалось і сконкретизувалося в нових формах національного життя і соціалістичного будівництва, — завершення сього діла ставить свої завдання і обов'язки перед сучасними поколіннями дослідників, яким історія нашого народу дала бачити й використовувати завершені форми сього столітнього, рідкого в історії людства процесу. Вони мають закріпити й передати потомним поколінням, за ще свіжими і неповні пережитими слідами і останками сього процесу, його можливо повний і докладний образ, його історію, його динаміку в усій амплітуді»³. Зокрема, у цьому часописі було опубліковано низку дослідницьких праць, зокрема І. Житецького, О. Рябініна-Скляревського, О. Назаревського та інших науковців і громадських діячів, у яких на основі широкого масиву приватних та документальних джерел

¹ *Грушевський М.С.* Повороту не буде!: Соціально-політичні праці 1917–1918 рр. / М.С. Грушевський; упоряд., передм. І. Гирича; текстологія С. Панькової. — Харків: Видавець Савчук О.О., 2015. — С. 17.

² *Грушевський М.С.* Передне слово / М.С. Грушевський // За сто літ. — 1927. — № 1. — С. III.

³ *Грушевський М.С.* Передне слово. — С. III.

розкриваються аспекти діяльності осередків громадівського руху у підросійській Україні в другій половині XIX ст. Поруч із працями вказаних авторів цінним джерелом такої інформації виступають також опубліковані документальні відомості з історії українських громад, матеріали приватного походження, а саме спогади, щоденники, листи, в яких йдеться про громадівський рух зазначеного періоду, зокрема про його окремих представників. У статті А. Катренка та Н. Чирикало «Джерела з історії Київської громади 60–90-х рр. XIX ст.», в якій проаналізовано масив опублікованих документів, листів спогадів та публіцистичних статей з історії Київської громади, автори наголошують на винятковому значенні подібних джерел. Зокрема говориться, що «проаналізовані основні публікації документальних матеріалів, епістолярії, спогадів, публіцистичних праць свідчать, що саме вони є найважливішою джерельною базою для комплексного дослідження історії Київської громади»⁴. У праці вітчизняних дослідниць С. Панькової та Г. Шевчук присвяченій історії створення та аналізу матеріалів «За сто літ» зазначається винятково важливе значення цього часопису в системі історіографічного доробку вітчизняних дослідників стосовно громадівського руху у першій третині минулого століття. Дослідниці твердять: «Власне і на сьогодні «За сто літ» разом з публікаціями в «Україні» залишається найповнішою добіркою матеріалів до історії українських Громад»⁵. Погоджуючись з наведеною дослідницькою оцінкою, вважаємо за необхідне, здійснивши аналітичний огляд, проаналізувати у даній публікації вищевказані матеріали, що побачили світ вповодж 1927–1930 рр. на сторінках часопису Історичної секції ВУАН «За сто літ».

На початку предметного огляду опублікованих матеріалів варто наголосити на тому, що через неоднорідну структурну композицію наявних публікацій, в історіографічному контексті складно виділити єдиний критерій, за яким можна здійснити їх послідовний аналіз. Умовно усі наявні в часописі публікації можна класифікувати за наступною схемою: 1) наукові та публіцистичні розвідки, 2) спогади, біографічні матеріали та щоденникові записи, 3) листи, 4) документальні матеріали. Частина публікацій поєднують у собі одразу кілька цих складових. Вагоме місце у висвітленні теми громадівського руху на сторінках часопису «За сто літ» посідають мемуари та спогади його безпосередніх учасників. Нижче ми спробуємо проаналізувати існуючу фактичну інформацію наявну у спогадах залишених особами, що мають пряме відношення до громадівського середовища.

Зокрема, у першій книзі часопису вміщено публікацію історика, рідного племінника М. Грушевського, С. Шамрая (внаслідок репресій помер у 1939 р.). Дослідник подав до друку рукопис спогадів О. Русова «Какъ крамолоискатели разъискивали «украинофильство»», що був виявлений ним в «Рукописному

⁴ Катренко А. Джерела з історії Київської громади 60–90-х рр. XIX ст. / Андрій Катренко, Ніна Чирикало // Вісник Київського національного університету. — Вип. 55. — 2001. — С. 12.

⁵ Панькова С. «За сто літ»: Показчик змісту / С. Панькова, Г. Шевчук // Український археографічний щорічник. — 2006. — № 10/11. — С. 242–243.

Відділі Всенародної Бібліотеки в Києві». Росіянин за походженням О. Русов, в 1870-х роках вступив в Стару Київську Громаду, де вів жваву етнографічну діяльність, співпрацюючи з М. Драгомановим та П. Чубинським, зокрема брав участь у роботі Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства. У передмові до спогадів С. Шамрай дає йому наступну характеристику: «Русов був Українцем, брав участь в українських гуртках, проводив думку про заведення навчання в земських школах українською мовою (в Херсонському і Чернігівському земствах), а тому уряд вважав його за подвійно небезпечного»⁶. Текст його спогадів був призначений до друку у часописі «Былое». Через його закриття стаття підготовлена близько 1906–1907 рр. так і не була надрукована. На момент підготовки цього матеріалу С. Шамрай був аспірантом науково-дослідної кафедри історії України та співробітником Історичної секції ВУАН. Після публікації у «За сто літ» дані спогади були надруковані у збірці «Русов О.О. Щоденники та спогади»⁷.

В опублікованих спогадах О. Русов детально описує окремі уривки власної біографії, що документують епізоди жандармських допитів та обшуків здійснених у різний час за період з середини 1870-х рр. до 1902 р. Загалом за цей хронологічний проміжок О. Русову довелося витримати 13 обшуків в своїх помешканнях у Києві, Єлисаветграді, Одесі, Херсоні, Полтаві, Харкові та Чернігові⁸. «Мне например случалось говорить, что для меня не существует «украинского вопроса», ибо такой вопрос о существовании украинского народа может существовать у людей, вовсе незнакомых с географией и статистикой и полагающих, что такого народа вовсе нет, а, с другой стороны, мне и не за чем поповедовать «сепаратизм», так как он на деле существует в языке, нравах, обычаях народа, существование которого я никак отрицать не могу»⁹. Спогади О. Русова виступають своєрідним унікальним документом, що докладно на конкретно узятому приватному прикладі ілюструє характер і механізм імперсько-жандармського впливу на представників українофільського громадського руху.

У цьому ж випуску містяться спогади В. Дебогорія-Мокрієвича про одного з найвизначніших учасників громадського руху М. Драгоманова, з яким їх автор, революційний та політичний діяч, публіцист, випускник Київського університету, познайомився у середині 1870-х рр. у помешканні київського громадівця В. Беренштама. Пізніше, упродовж 1882–1885 рр., у Швейцарії шляхи В. Дебогорія-Мокрієвича та М. Драгоманова перетнулися. У 1888 р. у Женеві утворився відповідний гурток з числа емігрантів — «людей, що надумали виступати з чисто політичною програмою». До їх складу, окрім себе автор спогадів зараховує І. Добровольського, М. Драгоманова, В. Бурцева, В. Маслов-Стокос, П. Зелінського. Не виділяючи окремо українофільську (громадівську) складову

⁶ Шамрай С. Споми́ни Ол. Ол. Русова / Сергій Шамрай // За сто літ. — К.: Державне видавництво України, 1927. — Кн. 1. — С. 237.

⁷ Русов О.О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О.Я. Рахна. — Чернігів: Десна Поліграф, 2011. — 320 с.

⁸ Шамрай С. Споми́ни Ол. Ол. Русова. — С. 238.

⁹ Там само. — С. 252–253.

поглядів М. Драгоманова, В. Дебогорій-Мокрієвич дає йому наступну характеристику: «Драгоманов і Гольцев* були видатні наші борці за політичну волю, що мали не тільки розум і знання, а й відповідний темперамент»¹⁰.

Спогади складаються з двох частин, перша з яких здебільшого присвячена заочній полеміці з В. Богучарським (В. Яковлев — *Т.Н.*) відносно оцінки ним постаті М. Драгоманова у праці «Из истории политической борьбы в 70–80-х годах XIX века», у другій — висловлюється відносно міграційного періоду, де зокрема торкається питань видавничої та редакційної роботи: «Вважаю за потрібне сказати, що провідні статті «Свободной России» виробляв спільно весь гурток, зокрема ж місця, що трактували про національне питання, редагував Драгоманов»¹¹.

У другій книзі «За сто літ» відносно теми громадівського руху редактором вміщено спогади С. Русової та С. Єгунової-Щербиної.

Починаючи з 1872 р., О. Русова долучилася до середовища представників українського громадівства, де разом зі своїм чоловіком О. Русовим здійснювала просвітницьку діяльність, зокрема займалася педагогічною роботою. «Того року ми вже цілком увійшли в українське громадянство. Не велике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій залі, але які то все видатні люди були в цій так званій пізніше Старій Громаді — і на полі науки, і на полі мистецтва»¹². У перших двох частинах опублікованих спогадів О. Русова торкається приватної біографії, родини тощо. У двох наступних частинах її увага зосереджена на представниках українофільського руху. Зокрема у спогадах О. Русової фігурують такі його діячі як М. Старицький, М. Лисенко, Ю. Цвітковський, П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович, Ф. Вовк, О. Кістяківський, М. Драгоманов, П. Косач, І. Новицький, Л. Жебуньов, В. Беренштам, П. Куліш, М. Костомаров, К. Михалевич, В. Науменко, Й. Вербицький, Л. Глібов. З-поміж іншого, характеризуючи професійну діяльність громадівців, виключну оцінку О. Русова надає Південно-Західному відділу Російського географічного товариства: «Цей відділ відіграв величезну ролю; він розбурхав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених Українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії <...> Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості»¹³.

Історії Одеської громади стосуються спогади педагога та «просвітньої» діячки С. Єгунової-Щербиної, яка з 1870-х рр. входила до її складу в яких вона аналізує роль та значення цього осередку в українському національному процесі.

* Гольцев Віктор Олександрович (1850–1906) — російський публіцист, журналіст, літературний критик.

¹⁰ Дебогорій-Мокрієвич В. Из споминів про М.П. Драгоманов. (З портретом В.К. Дебогорія-Мокрієвича) // За сто літ. — 1927. — № 1. — С. 287.

¹¹ Там само. — С. 289–290.

¹² Русова С. Мої спомини / С. Русова // За сто літ. — 1928. — № 2. — С. 150.

¹³ Там само. — С. 155.

Відносно тогочасного українофільського середовища Одеси вона зауважує, що громада «була великим культурним огнищем, де розвивалась і міцніла самосвідомість України. У Громаді були люди різних напрямків. Усіх об'єднувала любов до України, її мови, її пісні, її страдницької історії...»¹⁴. С. Єгунова-Щербина торкається питання особового складу Одеської громади на період кінця 1870-х рр. наводячи прізвища її учасників. Зокрема детально зупиняється на постатях Л. Смоленського, О. Андрієвського, П. Ніщинського, Я. Шульгіна, М. Ковалевського, Є. Борисова та В. Мальованого. Цінною ілюстрацією щодо проявів діяльності та характеру й атмосфери цього товариства є наступний фрагмент її спогадів: «Усі разом з гірким почуттям згадували день руйнуванні Січі, влаштовували Шевченкові роковини, не вважаючи на великі труднощі, з якими сполучались такі зібрання. Усі разом з палким захопленням співали «Ой не гаразд Запорожці», «Гей не дивуйте» та ин. У декого це було виявленням безпосередньо, кривого національного почуття, так би мовити, фізіологічного, споетизованого історичним романтизмом; у інших — справою більш розумовою, продуктом суспільно-політичної думки, що знайшла національну форму виразу»¹⁵.

У третій книзі «За сто літ» було продовжено друк спогадів С. Русової за період 1879-1915 рр., у яких хронологічна візія розглядуваної теми стосується трьох з чотирьох виділених частин. Їх сюжетна лінія охоплює київське ув'язнення С. Русової, переїзд родини Русових з Києва до Одеси, входження до Одеської громади, черговий арешт та ув'язнення, вимушені переїзди до Єлисаветграду, а згодом до Катеринославщини, Верхньодніпровська, Алешні та Харкова. С. Русова зауважує на організації українофільських гуртків в Єлисаветграді та Херсоні, також в контексті власної просвітницької діяльності відмічає ситуацію навколо «общества грамотности» та недільних шкіл в Харкові. Відзначаючи загальну зміну настроїв у зв'язку з розгортанням нових форм політичного діалогу між владою та радикальними представниками суспільної думки та з посиленням політичного впливу міграційних осередків, вона наголошує на відповідній трансформації атмосфери в середовищі українофільських осередків, зокрема й Української Київської Громади: «Саме ім'я Драгоманова боялися голосно вимовляти, бо воно зв'язане з політичним напрямком діяльності, а так звана Стара Громада від якого будь політичного напрямку зреклася і виявила свою діяльність лише в словарі та пізніше в виданні справді дуже цінного журналу «Кіевская Старина» та й то цей журнал деякі українці передплачували на чуже ім'я. А молодь українська вся побраталася з російськими партіями»¹⁶.

Безумовну увагу привертають і опубліковані у третій книзі спогади одного з дослідників Старої Громади І. Житецького, що стосуються історії визначного за

¹⁴ Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини / Софія Мартівна Єгунова-Щербина // За сто літ. — 1928. — № 2. — С. 189.

¹⁵ Там само. — С. 189.

¹⁶ Русова С. Мої спомини. 1879–1915 / С. Русова // За сто літ. — 1929. — № 3. — С. 147.

своїм культурним впливом часопису «Кіевская Старина». Цінною інформацією в контексті досліджуваного питання, що її подає автор у своїх спогадах, є біографічні відомості відносно видавців та редакторів журналу — громадівців Ф. Лебединцева, О. Лашкевича, Є. Кевлицького, К. Гамалії, В. Науменка, а також окремі зауваги щодо цензури по відношенню до матеріалів, які готувалися редакцією до друку, фінансові аспекти існування цього видання тощо. Автор спогадів відзначає особливу роль окремих громадівців у підтримці «Кіевской Старини» — «Більш за все турбувались, як би не загинуло видання, і як продовжити життя часопису О.М. Лазаревський, В.Б Антонович та П.Г. Житецький»¹⁷. Наприклад, відмічаючи еволюцію журналу, пов'язану зі зміною редакторів І. Житецький зауважує наступне: «Є. О. Кевлицький залежав цілком від співробітників, як членів Старої Громади, так і окремих українських наукових діячів і письменників; а з кінця 1891 року, коли «за редактор» увійшов до складу Старої Громади і odmовився від редакторського утримання, журнал став, через колективну безплатну працю редакційного комітету, зовсім громадським підприємством, а за редагування В.П. Науменка, що його обрала і поставила на працю Громада, останні чотирнадцять років існування «Кіевской Старини» перетворився виключно в літературно-науковий орган Київської Громади»¹⁸. За визначенням М. Палієнко, зазначене видання, що виходило з 1882 по 1906 рр. було спрямоване на «послідовне обстоювання в його публікаціях культурно-національної програми Старої громади»¹⁹.

Ще однією з цінних публікацій з цього випуску є спогади історика О. Тулуба під назвою «Матеріали до життєпису Володимира Самійленка». У спогадах містяться окремі згадки про функціонування українофільських осередків 1890-х рр., зокрема повідомляється про участь автора в Чернігівській громаді. Цей факт документує наступна цитата: «В Чернігові я вступив до української громади, яка тоді складалася з 5 осіб: Іл. Шрага, А. Верзілова, В. Андрієвського, О. Тищинського та Ф. Шкуркиної»²⁰. Також автор вказує про свою участь у студентському гуртку «Хрестоматія», так описуючи цей факт: «Гурток хрестоматія по суботах збирався по черзі: у В.П. Науменка, Трегубова, К. Михальчука, лікаря Панченка, Ізм. Новицького та інш. Окрім цього студентського гуртка, був ще гурток «політиків», але я до нього не належав, бо пристав до «культурників», як звався гурток «Хрестоматія». Незабаром я вступив до «Літературної Громади», яка складалася з письменниць і письменників. Туди входили: Л. Старицька, Л. Українка, М. Славинський, М. Обачний (М. Косач), Одарка Романова та інші. Ця громада збиралася тільки в М. Лисенка й М. Старицького»²¹.

¹⁷ Житецький І. Київська Старина сорок років тому. Історичні нариси та спомини / І. Житецький // За сто літ. — 1929. — № 3. — С. 126.

¹⁸ Там само. — С. 143.

¹⁹ Палієнко М. Г. «Кіевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / М. Г. Палієнко. — К.: Темпора, 2005. — С. 6.

²⁰ Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка / О. Тулуб // За сто літ. Кн. 3. — К.: Українське державне видавництво України, 1929. — С. 307.

²¹ Там само. — С. 300–301.

У четвертій книзі «За сто літ» вміщено спогади дружини члена-кореспондента Петербурзької академії наук, історика Ф. Міщенко Л. Міщенко. Вони є біографічною оповіддю, де авторка, з-поміж іншого, розповідає про своє знайомство з деяким діячами українського громадського руху, як-то В. Антонович, М. Старицький, М. Кістяківський, Є. Тригубов, В. Науменко, В. Беренштам, П. Житецький, Ю. Цвітківський, П. Галаган, М. Лисенко, подружжя Косачів, Ф. Панченко. Крім того Л. Міщенко складає свою оцінку форми та характеру зібрань Київської Громади, подаючи описи кількох з них. Цікавою обставиною є те, що вона, всупереч усталеній культурницькій візії відзначає саме політичний характер її існування: «В українофільському гуртку було два роди періодичних зібрань: щомісячні зібрання «Громади» і щотижневі словарників. Членами «Громади», потайного політичного товариства були не всі українофіли, а тільки виборні. Серед них були і заможні люди, або такі, що мали зв'язки з багатими людьми: власниками цукроварень, поміщиками. На кошти їх було послано за кордон, до Женеви Михайла Петровича Драгоманова, що видавав там журнал «Громада». Директиви для цього журналу і взагалі для діяльності Драгоманова розроблялось і обмірковувалось на громадських зібраннях, іноді дуже бурхливих. Часто бували незадоволені Драгомановим, думки членів розходилися і суперечкам не було кінця»²².

У 5-й книзі «За сто літ» спогадів, що предметно спрямовані на висвітлення історії українського громадського руху не виявлено. Однак у публікації О. Тулуба присвяченій висвітленню революційного руху у Єлисаветграді, окрема, третя за ліком, частина стосується місцевої Громади у період 1880-х рр. та її діячів: О. Михалевича, О. Марковича та І. Тобілевича (Карпенка-Карого)²³.

У останній 6-й книзі часопису в контексті заявленої теми привертає увагу публікація Н. Бракер, в якій до наукового обігу введено незначні фрагменти спогадів учасників Київської та Єлисаветградської громади, зокрема О. Михалевича, А. Грабенка, О. Волошина та О. Амчславської. У тексті публікації авторка найбільше аналізує постать О. Михайлевича, як громадського діяча: «Ще з часів студентства починається зв'язок М. з київською Громадою, а 1873 р. бачимо його все в її складі. Під впливом громади він остаточно й став народником. В Громаді М. був найближчий до В.Б. Антоновича, О.О. Русова, і Ф.К. Вовка»²⁴.

Окрім проаналізованих публікацій (спогадів) тематичний зміст часопису «За сто літ» містить авторські статті, листи, документи та інші матеріали до історії громадського руху в Україні в другій половині XIX ст. Зокрема, в цьому контексті варто вказати на публікації Н. Бракер, С. Буди, Н. Бухбіндера, М. Возняка, О. Гермайзе, М. Гніпа, Є. Рудницького, Ф. Савченко, А. Степовича, О. Тулуба, Б. Шевеліва та ін. З усього важливого переліку наявних матеріалів

²² *Мищенко Л.* З минулого століття. Спомини / Л. Мищенко // За сто літ. — 1929. — № 4. — С. 145.

²³ *Тулуб О.* Олександр Тарковський та його «Начерк історії революційного руху в м. Єлисаветі в 1880-х роках» / О. Тулуб // За сто літ. — 1930. — № 5. — С. 234–243.

²⁴ *Бракер Н.* Опанас Іванович Михалевич (1848–1925 рр.) / Н. Бракер // За сто літ. — 1930. — № 6. — С. 155.

особливу увагу звертають на себе епістолярні та документальні відомості, що на джерельному рівні сприяють розкриттю означеної теми. Зміст перелічених матеріалів опублікованих у «За сто літ» та ті наукові висновки, які містять окремі авторські дослідження зумовлюють подальший пошуковий інтерес до цього наукового видання. Крім того неабияку дослідницьку цікавість становить зміст редакційного портфелю (23 матеріали) 7-ї неопублікованої книги часопису, усі дослідницькі тексти та матеріали якого безумовно повинні стати предметом подальшого джерельного та історіографічного аналізу. Цим та іншим важливим темам можуть бути присвячені наступні дослідницькі студії та розвідки.

REFERENCES

1. Braker, N. (1930). *Opanas Ivanovych Mykhalevykh (1848–1925 rr.)* [Athanasius I. Mikhalevich (1848–1925)] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 6. P. 153–166. [in Ukrainian].
2. Debohorii-Mokriiievych, V. (1927). *Iz spomyniv pro M. P. Drahomanov. (Z portretom V.K. Debohoriiia-Mokriiievycha)* [From the records of Dragomanov. (With portrait Debohoriiya Mokriiievych)] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 1. P. 275–295. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M.S. (2015). *Povorotu ne bude!: Sotsialno-politychni pratsi 1917–1918 rr.* [Rotate will! Socio-political work 1917–1918]. Kharkiv: Vydavets Savchuk O.O. 480 p. [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy, M.S. (1927). *Perednie slovo* [Foreword] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 1. P. III–VI. [in Ukrainian].
5. Iehunova-Shcherbyna, S. (1928). *Odeska hromada kintsia 1870-kh rokiv. Spomyny* [Odessa community of the late 1870s. Memoirs] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 2. P. 189–199. [in Ukrainian].
6. Katrenko, A. (2001). *Dzherela z istorii Kyivskoi hromady 60–90-kh rr. XIX st.* [Sources on the history of Kiev community 60–90-ies. XIX century.] *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu* [Bulletin of Kyiv National University]. Vyp. 55. P. 5–13. [in Ukrainian].
7. Myshchenko, L. (1929). *Z mynuloho stolittia. Spomyny* [Since the last century. Memoirs] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 4. P. 106–161. [in Ukrainian].
8. Paliienko, M.H. (2005). «*Kyevskaia staryna*» u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX — pochatok XX st.) ["Kievan antiquity" in public and scientific life of Ukraine (the end of XIX — XX centuries)]. *Kiyv. Tempora*. P. 6. [in Ukrainian].
9. Pankova, S. (2006). «*Za sto lit*»: *Pokazhchyk zmistu* ["For a hundred years": The index content] *Ukrainskyi arkhoeorafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian Archaeological Yearbook]. 10/11. P. 240–287. [in Ukrainian].
10. Rusov, O.O. (2011). *Shchodennyky ta spohady* [Diaries and memoirs]. Chernihiv: Desna Polihraf. 320 p. [in Ukrainian].
11. Rusova, S. (1928). *Moi spomyny* [My memories] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 2. P. 135–175. [in Ukrainian].

12. Rusova, S. (1929). *Moi spomyny. 1879–1915* [My memories. 1879–1915] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 3. P. 147–206. [in Ukrainian].
13. Shamrai, S. (1927). *Spomyny Ol. Ol. Rusova* [Rusov memoirs] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 1. P. 236–258. [in Ukrainian].
14. Tulub, O. (1930). *Oleksandr Tarkovskiy ta yoho «Nacherk istorii revoliutsiinoho rukhu v m. Yelyzaveti v 1880-kh rokakh»* [Alexander Tarkovsky and his "Sketch history of the revolutionary movement in Elizabeth in 1880"] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 5. P. 234–244. [in Ukrainian].
15. Tulub, O. (1929). *Materiialy do zhyttiepysu Volodymyra Samiilenka* [Materials for the biography of Vladimir Samiilenko] *Za sto lit*. [Over a hundred years] 3. P. 295–314. [in Ukrainian].
16. Zhytetskyi, I. (1929). *Kyivska Staryna sorok rokiv tomu. Istorychni narysy ta spomyny* [Kiev Old-Fashioned forty years ago. Historical essays and memoirs] *Za sto lit* [Over a hundred years]. 3. P. 125–147. [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 14.09.2016.